

Olga Pelcer

Dojilje u rimskom Egiptu

UTOPIJA

Olga Pelcer
Dojilje u rimskom Egiptu

recenzenti

doc. dr Danijela Stefanović

doc. dr Snežana Ferjančić

Objavljivanje ove knjige pomoglo je Ministarstvo
za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije

Olga Pelcer

Dojilje u rimskom Egiptu

UTOPIJA

Beograd, 2009.

PREDGOVOR

Ova knjiga predstavlja donekle izmenjen tekst magistarske teze *Dojilje u rimskom Egiptu*, odbranjene decembra 2006. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu pred komisijom koju su činile prof. dr Miroslava Mirković, doc. dr Danijela Stefanović i mentor prof. dr Marijana Rici. Članovima komisije, kao i doc. dr Snežani Ferjančić dugujem iskrenu i neizmernu zahvalnost za korisne savete i nesebičnu pomoć. Ovom prilikom se zahvaljujem i Ministarstvu za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije koje je pomoglo objavljivanje ove knjige.

Uvod

Opšte je mišljenje da je do kraja osamdesetih godina XX veka istraživanje roda u istoriji obično počinjalo rečju «žena u ...», što je vodilo getoizaciji, i istican je položaj žena kao specijalnih primera koji odudaraju od univerzalnih normi koje predstavljaju muškarci. Kada se ističe da je pitanje roda, odnosno «žensko pitanje», uzeto u obzir, to obično znači da se u opštem delu o istoriji i kulturi određenog razdoblja nalazi jedno poglavlje o ženama i seksualnosti. Svakako, postoje i suprotna mišljenja. Određeni istraživači starog veka veruju da je «žensko pitanje» sasvim solidno i slobodno obrađeno. Lično smatram da bi pristup ipak morao biti u osnovi sveobuhvatniji, tako da istorijske studije obuhvataju i iskustva druge, ženske polovine čovečanstva, te bi studije «žena u ...» bile izlišne.

Interesovanje za položaj žena u antičkom Egiptu javilo se rano među papirologima. Knjige i studije posvećene «ženskom pitanju» u ptolemejskom periodu su se prevashodno usredsredile na pravni status žene, položaj žene u braku i korespondenciju žena. Kasnije studije su obuhvatile i razdoblje rimskog Egipta i bacile novo svetlo na šire društveno-ekonomske aspekte istražujući teme poput dečjeg rada, odnosa muškaraca i žena, mogućnosti žena da poseduju imovinu ili nepismenost među ženama. Primećeno je da mnogi aspekti svakodnevnog života žene u Egiptu nisu bili izmenjeni rimskim osvajanjem. Od sedamdesetih godina XX veka u oblasti grčke papirologije izuzetan je doprinos egiptologa, stručnjaka za demotiku koji su proširili raspravu o društvu i odnosima između Grka i Egipćana.

Posebno pitanje koje se otvorilo tokom proučavanja položaja žena u ptolemejskom i rimskom Egiptu je pitanje poslova koje se žene obavljale, između ostalih, otvorena je i tema o najmu dojlja. Žene

koje su to sebi mogle da priušte, unajmljivale su druge, specijalizovane za dojenje i negu dece. U Grčkoj su te poslove radile robinje i slobodne žene u oskudici kojima je bio potreban novac. U Rimu je bilo uobičajeno da žene iz viših slojeva ne doje same decu, iako je postojala tradicija da su rimske žene to radile u prošlosti, a i neki autori su to preporučivali.¹ Dojenje je bilo dokaz materinske posvećenosti i, kako se smatralo, obaveza dobre žene. Majke koje nisu bile voljne da doje mogle su biti optužene za lenjost, nezainteresovanost i taštinu. Iznajmljivanje dojilja je ipak bila standardna praksa. Grčki i latinski termini za dojilju (*tithe*, *trophos*, *nutrix*) prvenstveno označavaju nekoga ko hrani dete. U samom Rimu, kao i na drugim mestima, sačuvano je nekoliko natpisa koji su posvećeni *nutrix*.² Na Forumu Holitoriumu se nalazila *Columna lactaria*, gde su ostavljana neželjena, izložena deca, a tu su se mogle unajmiti i dojilje, ukoliko nije bilo nijedne u domaćinstvu.³ Najbogatiji robovlasnici su sigurno među svojim robovima imali i dojilje. Posao dojilje su podjednako obavljale slobodne žene, kao i oslobođenice i robinje. Ropska deca su takođe dojena. Natpisi u Rimu pokazuju da je najmanje 1/5 dojene dece ropskog porekla.⁴ Ponekad se dešavalo da je majka dojenog deteta umrla, ali to nije uvek bio slučaj. Moguće je da se bavila određenim specijalizovanim poslom, ili je, pak, vlasnik želeo da što pre ponovo zatrudni. Postoji mogućnost da su velika domaćinstva slala decu izvan grada dok ne porastu.⁵ Pretpostavlja se da je u Rimu dojilja živela u domaćinstvu roditelja ili vlasnika deteta tokom perioda dojenja. Ponekad se javljala velika vezanost dece za svoje dojilje, te su poznati slučajevi da su ljudi oslobađali svoje nekadašnje dojilje ili im poklanjali imanja. Moguće je da su dojilje ostajale u domaćinstvu kao dadilje. Interesantno je istaći da nijedna grčka ili rimska boginja nije bila posebno povezana sa dojenjem.

¹ Plutarchus, *De liberis educandis* 5.

² Npr. *CIL* VI 16592; 19128.

³ Festus, 105 (non vidi), preuzeto iz W. V. Harris, *Child-Exposure in the Roman Empire*, *JRS* 84 (1994), 9; cf. K. R. Bradley, *Wet-nursing at Rome: a Study in Social Relations*, B. Rawson, *The family in ancient Rome: new perspectives*, London, 1992, 214.

⁴ K. R. Bradley, *op. cit.*, 203.

⁵ Dig. XXXII, 99, 3

Bogatije žene koje su živjele u Aleksandriji koristile su svoje robinje u te svrhe. Sačuvana su imena nekoliko dojlja iz ptolemejskog perioda. U dugačkom spisku onih koji su primili žito 250. godine pre n. e. na imanju Apolonija, kako se saznaje iz papirusa upravnika imanja Zenona, nalazila se i dojlja Tasis.⁶ Kosmia je navedena u prijavi poreza 240. godine pre n. e. Porodica u kojoj je radila imala je četiri sina, od pet do petnaest godina.⁷ Dojlja i svi ukućani nose grčka imena. U popisu imena i zanimanja koji datira iz 232. godine pre n. e. potvrđena je dojlja Terous.⁸ Osim ovih, sačuvano je nekoliko imena dojlja u demotskim dokumentima iz helenističkog perioda (druga polovina III veka pre n. e.). U pitanju su liste «poreza na so» i popisi iz Arsinoitske i Oksirinške nome koje ukupno beleže osam imena, od toga tri egipatska i četiri grčka.⁹ Poznato je da je Agatokleja bila dojlja Ptolemeja V.¹⁰ Trifena, dojlja Ptolemeja XIII pominje se na natpisu iz 60/59. pre n. e.¹¹

Τρύφαιναν τὴν τροφὸν βασιλέως
 Πτολεμαίου μεγάλου θεοῦ Νέου
 Διονύσου Φιλοπάτορος
 Φιλαδέλφου, γυναῖκα δε
 Ἀμμωνίου τοῦ συγγενοῦς,
 οἱ ἀπὸ τῆς πόλεως ἐπὶ προστάτου
 Ἡφαιστίωνος τοῦ Ἀλεξάνδρου
 Γραμματέως Διονυσίου (ἔτους) κβ

⁶ P. Cairo Zenon. II, 59292 (= P. Ptol V, 14201).

⁷ Wilcken, Chrest. 198, 4 (= P. Ptol V, 14213).

⁸ SB 10860, 5 (= P. Count 6).

⁹ P. Count 2 ([...]gyn, Demetria, Esnehman), P. Count 4 (Obostortais), P. Count 9 (Haynchis) i P. Count 46 (Lysis, Theodote, Myrtine); svi ovi dokumenti su objavljeni u W. Clarysse, D. Thompson, Counting the people in Hellenistic Egypt Vol. 1, Cambridge, 2006. (pretraživanje obavljeno preko web pretraživača Prosopographia Ptolemaica). Interesantno je da se u P. Count 2 navode i dva muškarca sa tim zanimanjem (Heriobastis i Ns-n) koji su očigledno vodili računa o deci koja su već odbijena od mleka.

¹⁰ Polyb. XV, 31, 13.

¹¹ E. Breccia, Iscrizioni greche e latine, Leipzig 1911, 40b; SEG XXXIX 1710 = SB I, 4980.

Osim ovog, sačuvano je još nekoliko natpisa koje su šticećenici podigli svojim dojiljama.¹² Ti natpisi pružaju drugačiju, nešto intimniju sliku odnosa između dojilje i deteta, koju je nemoguće dobiti iz pravnih ugovora. U antičkom svetu je sačuvano mnogo više takvih natpisa i oni nam pokazuju da su se mnoge žene, pa i muškarci, profesionalno bavili odgajanjem dece.¹³

Pojedini autori smatraju da je usled velike smrtnosti novorođenčadi uvek bilo žena koje su imale neiskorišćeno mleko.¹⁴ One su dojile decu žena iz visokog društva koje nisu htele da ugroze svoj stas ili poremete društvene aktivnosti. Dojilje su takođe negovale decu čije su majke umrle ili im je mleko presušilo. No, najveći broj dokumenata pokazuje da većinu dojene dece čine deca koja su pronađena i podizana da budu robovi. Nije bilo važno da li je dojilja bila slobodna ili robinja. Plata je bila u visini plate nestručnog radnika. Određeni deo je plaćan u gotovini (od toga deo unapred), a ostatak novca i maslinovo ulje (između ostalog, i za zaštitu bebine kože od osipa) u mesečnim ratama. Kao što će se videti, dojenje nije bilo poželjan način da se dođe do prihoda.

Mnogi aspekti ove teme su istraživani: pravne odredbe, medicinske preporuke, seksualne restrikcije, položaj napuštene dece i robova. Pojedina pitanja, poput povezanosti zajmova i unajmljivanja dojilja u registru iz Tebtunisa, tek su otvorena. No, rezultati istraživanja nisu bili objedinjeni na jednom mestu. Takođe bi bilo neophodno dati jedan širi istorijski kontekst i obuhvatiti i istraživanja iz oblasti demografije i ekonomije, a poseban deo bi trebalo posvetiti mentalitetu stanovništva, odnosu koji su dojilje imale prema svom poslu i stepenu medicinske zaštite i higijene.

¹² Cf. E. Breccia, *Mus. Alexandrie* 383; *Inscr. Fayoum* I, 5; *SEG* VIII, 576.

¹³ U Rimu na pr. *CIL* VI 1424; 1623; 21334; u Maloj Aziji *TAM* V/1 782; 786 (muškarac koji je odgojio 35 dece); *TAM* V/2 841.

¹⁴ N. Lewis, *Life in Egypt under Roman rule*, Oxford 1983, 146.

O IZVORIMA I ISTORIOGRAFIJI

Istraživanje pravnog položaja dojlja u helenističkom i rimskom Egiptu zasniva se na papirološkom materijalu. Stoga je prvi korak u radu na ovoj temi bilo prikupljanje papirusa u kojima se pominju dojlje.

Najvažniju grupu izvora čine dokumentarni papirusi, koji beleže ugovore o dojenju, priznanice za primljenu nadoknadu za dojenje, jedan zajam u kojem se pominju dva ugovora o dojenju, jedan ugovor o kupovini robinje povezan sa ugovorom o dojenju, kao i sudski proces koji prikazuje prekršaj odredbi ugovora o dojenju. Od dvadeset šest ugovora o dojenju, samo jedan je demotski iz ptolemejskog perioda,¹⁵ dok su ostali na grčkom jeziku i iz rimskog perioda. Sedam ugovora potiče iz Aleksandrije, iz vremena Avgusta, a svi osim jednog su pronađeni na kartonaži mumija iz Abusir el Meleka i objavljeni u četvrtom tomu BGU.¹⁶ Deset ugovora je iz današnjeg Fajuma (Arsinoitska noma), dva su iz Ptolemaide Evergetis (Arsinoe),¹⁷ dva iz Tebtunisa,¹⁸ a za ostale mesto nalaza u okviru ove nome nije precizirano.¹⁹ Šest ugovora potiče iz Oksirinha i sela Oksirinške nome,²⁰ a jedan je iz Velike oaze.²¹

Osim ugovora o dojenju u pravom smislu reči, postoje i takozvane priznanice za primljenu nadoknadu za dojenje, od kojih su četiri iz Aleksandrije,²² jedna iz Ptolemaide Evergetis,²³ jedna iz Tebtunisa,²⁴

¹⁵ P. Cairo 30604, registracija ugovora na grčkom P. Tebt. II 279.

¹⁶ BGU IV 1058, 1106, 1107, 1108, 1109; P. Berol. Inv. 25416; P. Ryl II 342.

¹⁷ P. Amst. 41 i P. Bouriant 14.

¹⁸ P. Tebt. II 279 i P. Mich. II 121 R. col. I, VIII-IX.

¹⁹ P. Strasb. 764, P. Meyer 11, P. Strasb. 646, P. Ross. Georg. II, 18 XVI, P. Cairo Preis. 31 c+a, P. Merton III 119 V.

²⁰ SB V 7619, P. Reinach. II 104, P. Oxy II 321 (obnova ugovora), P. Oxy II 377, P. Merton III 118, PSI III 203 i P. Athen. 20.

²¹ P. Bodl. I 169.

²² BGU IV 1111, 1153, 1110 i 1112.

²³ BGU XIII 2329.

²⁴ P. Tebt. II 399.

jedna iz Arsinoitske nome,²⁵ četiri iz Oksirinha²⁶ i jedna iz Velike oaze (pronađena u Oksirinhju).²⁷ Osim ugovora i priznanica, sačuvani su i jedan ugovor o zajmu koji pominje dva ugovora o dojenju²⁸, ugovor o kupovini robinje povezan sa ugovorom o dojenju ropčeta,²⁹ kao i zapis sa suđenja usled kršenja odredbi ugovora o dojenju.³⁰ Iz ptolemejskog perioda datira i jedna molba arhontima iz Herakleopolisa koja se odnosi na neispunjene obaveze prema dojilji.³¹ U većini slučajeva ugovori su prvo usmeno sastavljani, a potom zapisivani i overavani. Verovatno su se češće sklapali u većim mestima, poput Aleksandrije i Oksirinha. U Tebtunisu su sačuvani i zvanični registri kancelarije pisara, γραφεῖον, iz vremena cara Klaudija, u kojima se mogu naći podaci o ugovorima o dojenju.³² Reč je o nekoliko tipova ugovora: prvi su εἰρόμενα, niz sažetaka ugovora poređanih po hronološkom redu koji beleže ugovorne strane i vrlo skraćene glavne odredbe ugovora. Drugi tip su ἀναγραφαί, jednostavne liste ugovora gde se navodi priroda ugovora, imena ugovornih strana i plata dojilje, odnosno visina zajma. Priznanica za platu se označava kao ὁμολογία ἀποχῆς τροφείων. U registrima iz Tebtunisa nalaze se 33 ugovora o dojenju, nastala u periodu od 42. do 46. godine n. e. i 13 priznanica za platu iz istog razdoblja, što sve ukazuje na učestalost korišćenja dojilja. Takođe, P. Ross. Georg. II, 18 XVI i P. Cairo Preis. 31 c+a su deo istog niza sažetaka ugovora (εἰρόμενον) iz registra jedne banke u Arsinoitskoj nomi, verovatno iz Ptolemaide Evergetisa. Svi ugovori i priznanice koji potiču iz Aleksandrije su u obliku συγχώρησις (doslovno: «saglasnost») i sastavljani su pred arhidikastom koji je predsedavao različitim sudovima. Registracija i datum na kraju dokumenta govore da je bio odobren i deponovan u arhivi. Ugovori sa ostalih lokaliteta su ugovori sklopljeni kod notara (ili kopije istih), registri javnih kancelarija i izjave u obliku homologija, sa datumom

²⁵ BGU I 297.

²⁶ PSI IX 1065, P. Oxy I 91, P. Lips. 31 rr. 17-20, P. Oxy XIV 1717.

²⁷ P. Grenf. II 75.

²⁸ PSI X 1131.

²⁹ BGU III 859.

³⁰ P. Oxy 37.

³¹ P. Polit. Iud. 9.

³² P. Mich II 121 verso; 123 recto; 124 recto; 128; P. Mich V 238.

na početku i potpisima na kraju dokumenta. Tek kasnije, od druge polovine II veka, pojavljuju se ugovori i priznanice kao deo privatno-pravnih poslova, u obliku pisma, χειρόγραφον, koje piše lice koje preuzima obavezu, u ovom slučaju dojlilja, sa datumom na kraju.

Tekstovi pomenutih ugovora su objavljivani u različitim korpusima. Najveći broj izvora koji se neposredno odnose na iznajmljivanje dojlilja prikupljeni su i ponovo objavljeni u prvom tomu posebne serije *Corpora Papyrorum Graecarum* (CPGr) koji su priredile M. Manca Masciadri i O. Montevecchi.³³ U predgovoru je data sažeta, ali veoma korisna studija o ovoj grupi ugovora i položaju dojlilja, koja je obuhvatila ukratko i pitanje izlaganja dece, cene rada i cene robova. Poseban tom ove serije posvećen je fotografijama papirusa.

Demotski ugovor iz Tebtunisa prvi je objavio Spiegelberg 1908,³⁴ a novo izdanje priredio je H.-J. Thissen 1984. godine.³⁵ P. Polit. Iud. 9 objavljen je u seriji Papirologica Coloniensia, tom XXIX.³⁶ Nedostatak dokumenata iz ptolemejskog perioda samo delimično dopunjavaju pomeni dojlilja u popisima stanovništva, spiskovima «poreza na so» i listama za žito.³⁷ U pojedinim pismima, molbama ili ugovorima o kupovini robova iz rimskog Egipta, pominju se dojlilje,³⁸ što je još jedan znak rasprostranjenosti ove prakse.

Osim dokumentarnih izvora, temom dojenja bavili su se i antički autori. Za ovu temu najvažniji izvor je lekar Soran iz Efesa iz vremena Trajana i Hadrijana. Napisao je oko dvadeset knjiga posvećenih raznolikim medicinskim temama: *O higijeni*, *O akutnim i hroničnim bolestima*, biografijama lekara, komentare i rasprave o

³³ M. Manca Masciadri, O. Montevecchi, I contratti di baliatico (CPGr I), Milano, 1984.

³⁴ W. Spiegelberg, Die Demotischen Papyrus, Straßbourg 1908, 14-18 (Taf. IX).

³⁵ H.-J. Thissen, K.-Th. Zauzich (hrsg.), Grammata Demotika. Festschrift für Erich Lüddeckens zum 15. Juni 1983, Würzburg 1984, 235-244; u CPGr I data je transkripcija demotskog teksta i prevod na italijanski.

³⁶ J. M. S. Cowey, K. Maresch, Urkunden des Politeuma der Juden von Herakleopolis (144/3-133/2 v. Chr.)(P. Polit. Iud.), Köln, 2001, 103-111.

³⁷ Cf. P. Count. 2; 4; 6; 9; 46; P. Cairo Zen. II, 59292; Wilcken, Chrest. 198; takođe v. P. Heid. III, 232 (pismo).

³⁸ BGU IV, 1139 (molba prefektu, 5. pre n. e.); P. Mich. 202 (pismo, 150. n. e.); PSI XII, 1228 (kupovina robinje, 188. n. e.); P. Lond. III, 951 (pismo, III vek n. e.).

gramatici i etimologiji. Sačuvana su na grčkom jeziku dela *O frakturama* i *O zavojima* (koja su možda delovi *Umeća hirurgije*) i *Ginekologija* (Γυναικεία πάθων). Za nas najznačajnije Soranovo delo, *Ginekologija*, može se podeliti na četiri dela:

1. babice, ženska anatomija i začće
2. porođaj i nega novorođenčadi
3. patologija i ishrana
4. hirurgija i lekovi

U drugom delu *Ginekologije* Soran se vrlo detaljno bavi temom dojenja, izborom dojilje, njenim ponašanjem i ishranom, kao i ishranom deteta. Iako je na zapadu Galen bio veći autoritet za ginekologiju, Soran je ostao uticajan na grčkom istoku gde je sačuvan u delima enciklopedista. Najvažnija izdanja su O. Temkina, *Soranus' Gynaecology* (1956) i P. Burguière, D. Gourevich i Y. Malinas, *Soranos d'Éphèse: Maladies des femmes* (koje je počelo da izlazi 1988.).

Osim Sorana, pitanjem najma dojilja bavio se i Plutarh u delu *Moralia* (2-3, O podučavanju dece), a podatke o običaju izlaganja dece u Egiptu pominju u svojim delima i Diodor Sicilijski (I, 80, 3) i Strabon (XVII, 2, 5). Odnose dece i ukućana prema dojilji u klasičnom, antičkom periodu najbolje možemo pratiti u delima Nove komedije, na primer kod Menandra (*Samljanka*, *Parničari*) i Plauta (*Miles Gloriosus*).

Dojiljama u antičkom svetu, bilo direktno ili indirektno, bavili su se istraživači različitih oblasti. Schubartov članak o ugovorima iz Aleksandrije (*Die Amme in alten Alexandrien*)³⁹ i poglavlje knjige K. Sudhoffa, koje temi prilazi sa medicinske tačke gledišta⁴⁰ su prve manje studije o ugovorima o dojenju iz Egipta. Ovi ugovori se spominju i u nekim delima koja se bave uopšteno dojenjem u antičkom svetu: na primer, u članku G. Herzog-Hausera *Nutrix* u XVII tomu RE (1937),⁴¹ Hopfnera u *Reallexikon für Antike und*

³⁹ W. Schubart, *Die Amme in alten Alexandrien*, Jahrbuch für Kinderheilkunde 70 (1909), 82-95.

⁴⁰ K. Sudhoff, *Ärztliche aus den griechischen Papyrusurkunden*, Leipzig, 1909, 150-160.

⁴¹ G. Herzog-Hauser, *Nutrix*, RE XVII-2, Stuttgart, 1937, coll. 1491.

Christentum I,⁴² i delu V. Braamsa, *Zur Geschichte des Ammenwesens im klassischen Altertum*.⁴³ Pojedini istoričari prava, koji su se bavili određenim tipovima ugovora, posvetili su pažnju i ugovorima o dojenju.⁴⁴ A. Johnson je u svom radu o rimskom Egiptu u zborniku *An Economic Survey of Ancient Rome II* (1936) dao pregled svih do tada poznatih ugovora i prevod pojedinih na engleski jezik, bez posebnih komentara.⁴⁵

U obimnoj studiji o pravnom sistemu u Egiptu, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, Rafael Taubenschlag je, između ostalog, pomenuo i ugovore o dojenju.⁴⁶ Ova vrsta ugovora je deo privatnog prava i spada u ugovore o delu (*locatio conductio operis*). Taubenschlag izdvaja one ugovore u kojima je dojičja robinja; to su ugovori o zakupu (*locatio conductio*) pokretnosti, jer vlasnik iznajmljuje robinju radi dojenja deteta i sam je odgovoran za ispunjavanje dužnosti.

Prvu sveobuhvatniju studiju o ugovorima o dojenju dao je J. Hermann u članku *Die Ammenverträge in den gräko-ägyptischen Papyri* 1959. godine.⁴⁷ Smatrajući da su ovi dokumenti do tada sagledavani samo sa društvenog i medicinskog aspekta, Hermann je napravio pregled svih objavljenih tekstova i analizirao ih sa pravne strane. U svojoj izuzetnoj monografiji o παραμονή B. Adams je jedno poglavlje posvetio i ugovorima o dojenju i paralelama između ove dve

⁴² T. Hopfner, *Amme*, Reallexikon für Antike und Christentum I, Stuttgart, 1950, 381.

⁴³ W. Braams, *Zur Geschichte des Ammenwesens im klassischen Altertum*, Jena, 1913.

⁴⁴ Cf. Berger, *Strafklauseln in den Papyrusurkunden*, Leipzig 1911, 176; V. Arancio-Ruiz, *Lineamenti del sistema contrattuale nel diritto dei papiri*, Milano 1927, 53-54; L. Wenger, *Die Quellen des römischen Recht*, Wien, 1953, 786; J. Modrzejewski, *Additional provisions in Private Legal Acts*, JJP 7-8 (1953-54), 218, n. 35ff; H. von Soden, *Untersuchungen zur Homologie in den griechischen Papyri Ägyptens bis Diokletian*, Köln, 1973, 97-99; o priznanicama za dojenje cf. H. A. Ruprecht, *Studien zur Quittung im Recht der gräko-ägyptischen Papyri*, München, 1971, 40-42.

⁴⁵ A. C. Johnson, *Ancient Egypt to the Reign of Diocletian, An Economic Survey of Ancient Rome II*, Baltimore, 1936, 286-290.

⁴⁶ R. Taubenschlag, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, Warszawa, 1955, 368 i 377.

⁴⁷ J. Hermann, *Die Ammenverträge in den gräko-ägyptischen Papyri*, ZSS.RA 76 (1959), 490-499.

vrste ugovora.⁴⁸ Ovim pitanjem se bavila i O. Montevecchi u članku BGU IV 1139: Paramone e Trophitis,⁴⁹ gde je priređeno i novo izdanje dokumenta sa komentarom i fotografijom. Višestruko je korisna i doktorska disertacija J. Hengstla, *Private Arbeitsverhältnisse freier Personen in den hellenistischen Papyri bis Diokletian*, u kojoj je dat sažet pregled dokumenata i opsežna literatura.⁵⁰ Noviji pregled nalazi se u članku S. M. E. van Litha u kojem je i objavljen tekst jednog od ugovora, P. Amst. 41 (prvobitno P. Amsterdam Inv. 37, coll. II i III).⁵¹

Pojedini aspekti ugovora o dojenju posebno su obrađivani. Na 21. Međunarodnom papirološkom kongresu u Berlinu 1995. Z. Tawfik je vrlo temeljno izložila sve pravne odredbe koje su posvedočene u ugovorima o dojenju na grčkom upoređujući ih sa arapskim izvorima.⁵² Odredbe koje se tiču restrikcija u seksualnom životu dojilja proučavao je K. Bradley u svom radu *Sexual Regulations in Wet-Nursing Contracts from Roman Egypt*,⁵³ povezujući ovu temu sa istraživanjama o kontracepciji u oblasti antičke medicine. Jednom od odredbi, takozvanom ὁθάρκτος klauzulom, bavio se u svom članku J. Hengstl.⁵⁴

Posebna tema istraživanja su registri grapheiona u Tebtunis. Prikupljavajući dokumenta za *CPGr* I Masciadri i Montevecchi su u posebnom članku, *Contratti di baliatico e vendite fiducarie a Tebtynis*,⁵⁵ posvetile pažnju i ovim tekstovima. U njima su dati samo šturi podaci o sklopljenim ugovorima: ugovorne strane i visina plate dojilje koja uzima da doji ropče. Zanimljivo je da ove ugovore prate sklop-

⁴⁸ B. Adams, Paramoné und verwandte Texte. Studien zum Dienstvertrag im Recht der Papyri, Berlin, 1964, 146-165.

⁴⁹ O. Montevecchi, BGU IV 1139: Paramone e Trophitis, BASP 22 (1985), 231-241.

⁵⁰ J. Hengstl, Private Arbeitsverhältnisse freier Personen in den hellenistischen Papyri bis Diokletian, Bonn, 1972, 61-69.

⁵¹ S. M. E. van Lith, Lease of sheep and goats. Nursing contract with accompanying receipt, ZPE 14 (1974), 145-162.

⁵² Z. Tawfik, Wet-nursing Stipulations in Greek Papyri and Arabic Sources, Akten des 21. Internationalen Papyrologenkongresses, Berlin 1997, 939-953.

⁵³ K. R. Bradley, Sexual Regulations in Wet-Nursing Contracts from Roman Egypt, KLIO 62 (1980), 321-325.

⁵⁴ J. Hengstl, Die AQANATOS-Klauseln, Actes du XVe Congres International de Papyrologie IV, Bruxelles, 1979, 231-239.

⁵⁵ M. Masciadri, O. Montevecchi, Contratti di baliatico e vendite fiducarie a Tebtynis, Aegyptus 62 (1982), 148-161.

ljeni zajmovi gde su ugovorne strane iste, a pozajmica je jednaka plati dojilje. Kako treba ovo razumeti? Ovi unosi pokrivaju period od 42. do 46. godine n. e., to jest period gladi i teškog siromaštva kako u Egiptu tako i u čitavom carstvu. Stoga Masciadri i Montevecchi zastupaju mišljenje da su sklopljeni ugovori o dojenju i zajmu zapravo prikrivena, uslovna prodaja sopstvene dece od strane očajnih roditelja, te da je plata dojilje zapravo pozajmica, a garancija vraćanja zajma je dete, koje je do tada u privremenom ropstvu. O ovoj pretpostavci se do danas nije mnogo raspravljalo, te je ovo jedna od tema o kojoj će biti više reči i koja ostaje otvorena za dalja istraživanja.

U razmatranju problema položaja dojilja i dojene dece moraju se uzeti u obzir i rezultati istraživanja o robovima u rimskom Egiptu i o običaju izlaganja, odnosno napuštanja dece. O ovome je mnogo pisano, a za ovu temu najvažniji su radovi I. Biezunske-Malowist,⁵⁶ A. Camerona,⁵⁷ suprotstavljena mišljenja D. Engelsa i W. Harrisa,⁵⁸ kao i izuzetno važni radovi o demografiji rimskog Egipta R. Bagnalla i B. Frier.⁵⁹ Takođe bi trebalo obratiti pažnju na istraživanja o antičkoj medicini,⁶⁰ a posebno o kontracepciji⁶¹ i ishrani i nezi dece.⁶²

⁵⁶ I. Biezunska-Malowist, *Die Expositio von Kindern als Quelle der Sklavenbeschaffung im griechisch-römischen Ägypten*, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1971), 129-133; *ibid*, *Les esclaves en copropriété dans l'Égypte gréco-romaine*, *Aegyptus* 48 (1968), 116-129.

⁵⁷ A. Cameron, *The Exposure of Children and Greek Ethics*, *The Classical Revue* 46/3 (1932), 105-114.

⁵⁸ D. Engels, *The Problem of Female Infanticide in the Greco-Roman World*, *Classical Philology* 75/2 (1980), 112-120; W. V. Harris, *The Theoretical Possibility of Extensive Infanticide in the Graeco-Roman World*, *The Classical Quarterly* 32/1 (1982), 114-116.

⁵⁹ R. S. Bagnall, B. W. Frier, *The demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994; B. W. Frier, *Natural Fertility and Family Limitation in Roman Marriage*, *Classical Philology* 89/4 (1994), 318-333; R. S. Bagnall, *Missing Femals in Roman Egypt*, *SCI* 16 (1997), 121-138.

⁶⁰ A. Abou Aly, *The wet nurse: A study in ancient medicine and Greek papyri*, *Vesalius* 2/2 (1996), 86-97.

⁶¹ K. Hopkins, *Contraception in the Roman Empire*, *CSSH* 8 (1965), 124-151; E. Eyben, *Family planning in Graeco-Roman Antiquity*, *Ancient Society* 11/12 (1980/81), 5-82.

⁶² T. L. Dupras, H. P. Schwartz, S. I. Fairgrieve, *Infant Feeding and Weaning Practices in Roman Egypt*, *American Journal of Physical Anthropology (AJPA)* 115 (2001), 204-212; *vidi* takode V. A. Fildes, *Breasts, Bottles and Babies: A History of Infant Feeding*, Edinburgh, 1986.

Danas je na internetu dostupno mnoštvo web stranica na temu istorije dojenja, iznajmljivanja dojilja tokom vekova i ishrane novorođenčadi.⁶³ Na prvi pogled se čini da su gotovo svi aspekti položaja dojilja u rimskom Egiptu manje ili više obrađeni. Međutim, do sada nije napisana studija koja bi na jednom mestu obuhvatila sve rezultate istraživanja navedenih oblasti. Pitanja koja ostaju otvorena za dalju raspravu su pitanja prava, demografije, ekonomije, nivoa medicinske zaštite i mentaliteta grčkog i negrčkog stanovništva rimskog Egipta.

⁶³ mart 2005. www.childbirthsolutions.com/articles/postpartum/historybreast/index.php (konsultovano 24.09.2008.); mart 2005. www.philae.nu/PerAnkh/Childbirth.html (konsultovano 02.01.2006.).

DOJILJE STAROG ISTOKA I FARAONSKOG EGIPTA

Posao dojilje bio je poznat na starom Istoku od davnina. Razlozi za unajmljivanje dojilja su, kao i uvek, bili različiti. Podaci o dojenju i najmu dojilja mogu se pronaći u brojnim izvorima.

O dojiljama u Mesopotamiji govori Hamurabijev zakonik u čl. 194:¹

Ako neko svoje dete da dojkinji i dete umre u njenim rukama, ako dojkinja bez znanja oca i matere odgoji drugo dete, da se izvede pred sud i zato što je bez znanja oca i matere odgojila drugo dete, da joj se odseku grudi.

Smrtnost dece je bila velika i morala je postojati odredba koja je štitila vavilonske porodice. Jedno od tumačenja ovog člana je da se ovim kažnjava žena koja je u isto vreme dojila dvoje dece, te je usled neuhranjenosti jedno umrlo.² Zakon ne precizira da li se utvrđuje uzrok smrti deteta niti da li je dojilja odgovorna za njegovu smrt. Ukoliko se dokaže dojiljina krivica, izvršava se telesna kazna koja bi nesavesnu dojilju (ukoliko preživi) na svaki način sprečila da se ponovo bavi tim poslom. Osim toga, smatralo se da dete putem mleka nasleđuje karakter dojilje, te je proces njenog izbora bio veoma važan.³

Iako zanimanje nije posvedočeno u Onomastikonu Amenomopea, u Egiptu je to bilo regularan ženski poziv. Hijeroglifsku reč

¹ Dato prema izdanju Dr Čed. Marković, Zakonik Hamurabia vavilonskog kralja, Beograd, 1925.

² S. Lafont, Femmes, Droit et Justice dans l' Antiquite orientale. Contribution a l' etude du droit penale au Proche Orient ancien, Fribourg/Göttingen, 1999, 425-426.

³ The History of Infant Feeding: Wet Nursing: Part 1 sa web stranice Quintessence Foundation Mart 2005. www.babyfriendly.ca (konsultovano 25.06.2005).

1. Prikaz iz grobnice

je pratio determinativ dojke. Prevedena je i kao reč «tutor», odnosno za ženski rod *mn'y* (menai) i muški rod *mn't* (menat). Sudeći po papirusu Ebers lekari su kvalitet mleka utvrđivali mirisom. Osim toga preporučivali su masiranje leđa žene koje doji uljem u kojem je kuvano leđno peraje ribe koja je živela u Nilu.⁴ Deca su dojena otvoreno, na javnim mestima. Majka u čučjećem ili klečjećem položaju koja drži dete u krilu i doji je čest motiv na reljefima.

Na taj način prikazana je i princeza Sebeknakht iz 12. dinastije, a sačuvan je i reljef iz Amarne na kojem je prikazana kraljica Nefertiti kako doji jednu od svojih šest kćerki. Najpoznatija predstava majke koja doji u faraonskom Egiptu je svakako boginja Izida sa Horusom, takozvana *Isis lactans*.⁵ Najstarija potiče iz vremena 18. dinastije, a posvedočene su sve do III-IV veka n. e.⁶ Izida je prikazana kako sedi na tronu, stoji ili kleči i doji Horusa, pružajući mu dojkę. Horus je uglavnom udaljen od same bradavice. Na mnogim predstavama u grobnicama faraona, Horus zapravo simbolično predstavlja preminulog kralja. Tokom ptolemejskog perioda dolazi do drastične promene u predstavi Izide i Horusa, odnosno Harpokrationa. Boginja je prikazana kako nosi grčki himation koji je vezan napred tzv. Izidinim

⁴ Mart 2005. <http://touregypt.net/carefreechildhood> (konsultovano 11.04.2005).

⁵ Cf. L. Bonfante, *Isis Lactans. Corpus des monuments greco-romains d'Isis allaitant Harpocrate*, AJA 80/1 (1976), 104-105; L. Langener, *Isis lactans – Maria lactans. Untersuchungen zur koptischen Ikonographie*, Altenberge, 1996; T. P. Kunesch, *The Pseudozygodactylous Gesture of the Lactating Goddess : Evolution and Migration*, objavljeno na sajtu, jun 1998. <http://www.darkfiber.com/pz> (konsultovano 23.04.2006.); Posebno poglavlje u istoriji umetnosti čine predstave Bogorodice koja doji Isusa. Egipat je postojbina prikaza poznatog kao Maria lactans, gde se prvi javlja oko III veka n. e. Postoje mnoge sličnosti između predstave Izide i Marije. Obe su najčešće prikazivane na tronu i okrenute su na istu stranu. Bez obzira na velike sličnosti u likovnom izrazu, značenje je sasvim drugačije. Dok boginja Izida dojenjem čini dete besmrtnim, Marijino dojenje Isusa ukazuje i na njegovu ljudsku prirodu. Obe predstave svakako nose značajnu religijsku poruku.

⁶ L. Langener, *Isis lactans – Maria lactans. Untersuchungen zur koptischen Ikonographie*, Altenberge, 1996, 261-262.

2. Izida doji Horusa

3. Helenistička predstava
Izide i Horusa

čvorom i oslobođena joj je leva dojka. Bonfante smatra da je prototip bio stvoren u Aleksandriji trećeg veka p. n. e. u grčkom okruženju.⁷ Većina ovih Izidinih figura potiče iz perioda od I do III veka n. e.

Ako je ženi koja doji nedostajalo mleka, pribegavala je magijskim sredstvima, poput različitih inkantacija. Takođe, mleko žene koja je rodila muško dete smatrano je moćnim lekom koji je korišćen za prehlade i stomachne probleme kod beba. Dojenje je obično trajalo oko tri godine.

Ukoliko majka nije imala dovoljno mleka ili je pripadala višim društvenim slojevima i nije želela da doji, unajmljivana je dojilja. Može se pretpostaviti da su u većini slučajeva dojilje bile žene iz siromašnijih porodica koje su na ovaj način dopunjavale svoje prihode. Ako je žena bila približno istog položaja, odvodila je dete kod sebe i samo povremeno ga dovodila na pregled. U slučaju da je u pitanju bilo dete iz bogatije porodice, dojilja je odlazila da živi u kući detetovog oca.⁸ Na demotskom pismu, iz ptolemejskog perioda,

⁷ L. Bonfante, *Isis Lactans*. *Corpus des monuments greco-romains d'Isis allaitant Harpocrate*, *AJA* 80/1 (1976), 104.

⁸ Mart 2005. <http://touregypt.net/carefreechildhood> (konsultovano 11.04.2005).

sačuvani su književni tekstovi u kojima se pominju dojilje poput *Pouke Anhešešonkija* i *Pouke Paurdija* u kojoj se između ostalog kaže: «daj svome sinu samo onu dojilju koja ima muža».⁹

Dame na dvoru, posebno kraljice (uz već pomenute izuzetke), najčešće su unajmljivale dojilje. Njihovu decu su odgajale čitave grupe dojilja i tutora. Muški tutori bili su zaduženi za posebnu brigu nad faraonovim potomstvom i prikazani su kako nose kraljevsku decu u naručju. Mesto kraljevske dojilje bio je veoma poželjna služba jer je to bio najvažniji i najuticajniji položaj koji je žena koja ne pripada kraljevskoj porodici mogla da ima. Na taj način je potvrđena posebna veza koja je postojala između deteta i dojilje. Pojedini vladari su u svojim grobnicama uz roditelje, žene i decu pominjali i svoje dojilje, a pojedine su posle smrti dobijale i gotovo božanski status. Zbog toga su visoki činovnici smatrali da je ženidba kraljevskom dojiljom bila dobar politički potez.¹⁰ Tako je Amenemhebova žena na reljefu u grobnici prikazana kako doji malog princa. S obzirom da su deca koja su u tim uslovima delila mleko stvarala blisku međusobnu vezu, Kenamun, čija je majka došla Amenhotepa I, postao je kasnije glavni držalac pečata i upravnik zemlje. Kenamunova žena je, pak, prikazana kako doji malog Amenhotepa II.¹¹

I u privatnim domaćinstvima je slična situacija. Od Drugog međuperioda i tokom čitavog Srednjeg carstva učestale su predstave dojilja u grobnicama svojih nekadašnjih štićenika i naglašena je povezanost porodica.¹²

Podatak o dojiljama u Egiptu može se naći i u tekstu *Starog zaveta*. U Knjizi izlaska 2: 7-9 stoji:

⁹ P. Louvre 2414; cf. A. Volten, Die moralischen Lehren des demotischen Pap. Louvre 2414, Studi Rosellini II, Pisa, 1955, 269-280, Taf. 34-35.

¹⁰ A. Ferreira, The Legal Rights of the Women of Ancient Egypt, magistarska teza odbranjena februara 2004. na Univerzitetu Južne Afrike, objavljena na: april 2005, <http://etd.unisa.ac.za/ETD-db/theses/available/etd-03112005-145236/unrestricted/06chapter.pdf> (konsultovano 13.10.2005.)

¹¹ Isto; cf. N. Garis Davis, The Tomb of Ken-Amun at Thebes I-II, New York, 1930. (non vidi).

¹² D. Stefanović, The Non-Royal Women of the Middle Kingdom I - mn't, Göttinger Miszellen 216 (2008), 80.

Tada reče sestra njegova kćeri Faraonovoj: Hoćeš li da idem da ti dozovem dojkinju Jevrejku, da ti doji dete? ... I kći Faraonova reče joj: Uzmi ovo dete, i odoj mi ga, a ja ću ti platiti. I uze žena dete i odoji ga.¹³

Potreba za dojiljama, način odabira, restriktivne mere, kao i mišljenje o uticaju dojilje na dete, razvijali su tokom vremena i našli svoje mesto kako u savetima antičkih lekara, tako i ugovorima o dojenju iz rimskog Egipta.

¹³ Prevod Đure Daničića.

POLOŽAJ ŽENA U HELENISTIČKOM I RIMSKOM EGIPITU

Otvaranje takozvanih studija roda (gender studies) vodilo je u mnogim slučajevima getoizaciji žene u istoriji i radovima na temu «žena u ...». Istraživanja su u novije vreme više usredsređena na praćenje odnosa muškarca i žene, jer samo razumevanjem jednog roda možemo razumeti i drugi. Promene koje su se odigrale u Egiptu dolaskom Aleksandra i Ptolemeja, i kasnije Rimljana, uticale su na celokupno stanovništvo, a ne samo na određene grupe.

Na prvi pogled nije bilo velikih razlika u brojnim aspektima položaja žena u Egiptu između ptolemejskog i rimskog perioda. Jedna od značajnijih razlika se ogleda u mogućnosti posedovanja *klerosa*. U ptolemejskom periodu ovaj tip imanja bio je povezan sa službom u kraljevoj vojsci, ali već od prvog veka pre n. e. posveđene su žene vlasnice i naslednice *klerosa*. Pored toga, pri sklapanju bračnih ugovora miraz se u ptolemejskom periodu sastojao samo od pokretnih stvari i do 42. godine n. e. nije uključivao zemljišni posed. Žene su posedovale isti tip imanja kao i muškarci, samo u manjem broju. Brojna *ostraka* potvrđuju da su muškarci i žene plaćali isti porez za prinose sa svojih polja.¹ Samo za *kathoike* imanja žene su plaćale viši porez, jer je ova kategorija imanja poticala od vojnih *klerosa*. Rimljani su takođe uveli i porez na stanovništvo (λαογραφία), ali ga žene u Egiptu nisu plaćale, iako su u ptolemejskom periodu plaćale opšti «porez na so». Žene su bile navođene u prijavama cenza i kada nisu posedovale zemlju, verovatno da bi se videlo šta još porodica poseduje, a i da bi se znao broj članova domaćinstva. Žene koje su posedovale zemlju bile su izuzete od prinudnih službi poput rada na irigacionom sistemu ili rada na

¹ Cf. S. L. Wallace, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton, 1938.

kraljevskoj zemlji, ali ne u potpunosti, već su morale da obezbede nekog ko će ih obavljati umesto njih. Podaci iz rimskog perioda govore da su 1/3 zemljoposjednika činile žene, odnosno da su posedovale između 16 i 25 procenata zemlje.² Osim toga, žene su često, kao deo miraza, posedovale delove ili čitave kuće i parcele. Takođe, zahvaljujući novcu od miraza, učestvovala su u pozajmicama. U ekonomskoj sferi, kao i u društvenoj, razlika u polovima nije bila toliko izrazita u ptolemejskom, i kasnije rimskom Egiptu, kao u grčkom društvu klasičnog perioda.

Po statističkim podacima iz prijave cenza iz rimskog perioda, žene su ukoliko prežive petnaesti rođendan prosečno živele oko 48 godina. Samo 1% žena je doživeo osamdeset godina,³ te se može zaključiti da je stanovništvo Egipta bilo mlado i da su različite bolesti dovodile izuzetno mlade devojke u položaj da moraju zasnivati porodicu. Brak je igrao veću ulogu u životu žene nego muškarca. Pristanak žene na brak, čak i ugovoren, bio je neophodan. Sklapanje braka nije zahtevalo neku posebnu ceremoniju, u nekim slučajevima ni sklapanje bračnih ugovora, već je zajednički život bio uobičajeni pokazatelj da zajednica postoji.⁴ Najranije doba za stupanje u brak devojaka u rimskom Egiptu bilo je 12 godina. Već oko dvadesete godine života 3/5 ili više žena bilo je udato, a do kasnih dvadesetih gotovo sve slobodne žene bile su bar jednom u braku.⁵ U selima se devojke udaju ranije nego u metropolama. Muž je uglavnom stariji, u proseku dve do šest godina, i brakovi su najčešće monogamni. Razvodi, koje je mogao da pokrene bilo koji supružnik, u rimskom Egiptu nisu bili retkost. Žene su se ređe preudavale, sve manje posle 35 godine. Muškarci su se ženili i po nekoliko puta i, po pravilu, sve mlađim ženama. Prijave cenza ukazuju i na učestalost endogamnih brakova, odnosno brakova među braćom i sestrama koji su činili 1/6 svih

² J. Rowlandson (ed.), *Women and Society in Greek and Roman Egypt: A Source-book*, Cambridge, 1998, 220.

³ R. S. Bagnall, B. W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994, 76-121.

⁴ J. Rowlandson (ed.), *Women and Society in Greek and Roman Egypt: A Source-book*, Cambridge, 1998, 156; cf. R. S. Bagnall, B. W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994, 111, n. 2.

⁵ R. S. Bagnall, B. W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge, 1994, 113.

brakova.⁶ Međutim, ovi brakovi su se i najčešće razvodili. Jedan od motiva za sklapanje braka između brata i sestre bila je želja da se ne dele parcele zemlje. Osim toga, pravo građanstva metropole (uz određene privilegije i imunitete) se nasljeđivalo i moralo dokazivati i sa očeve i sa majčine strane, te je moguće da je i to bio jedan od razloga endogamije.⁷ Iako su posvedočeni sve do Dioklecijanovog vremena, broj endogamnih brakova se jako smanjuje od 212. godine n. e. kada stanovništvo provincija dobija rimsko pravo građanstva. U rimskom periodu posebnu grupu (van)bračnih zajednica činile su veze rimskih vojnika i njihovih konkubina.⁸ Pravno gledano, u pitanju je vanbračna zajednica i za decu iz te veze smatralo se da nemaju oca tj. da su *apatores*. Biološki otac nikad nije navođen u dokumentima, ali u egipatskom društvu ta deca su rasla bez moralne stigme.⁹ Najvažniji dokument koji se bavi ovim pitanjem je svakako P. Cattaoui. Žena je u proseku morala da rodi šestoro dece da bi za sobom ostavila bar dvoje koja bi preživela i odrasla. Višegeneracijske porodice često su živle zajedno, ako ne u istoj kući, onda jedni pored drugih, uspostavljajući jasnu hijerahiju muškaraca iznad žena i roditelja nad decom.

Žene su poštovale podjednako i muška i ženska božanstva, kako egipatskog tako i grčkog (kasnije rimskog) panteona. Isključivo ženski kultovi bili su deo egipatske religije. Iako su muškarci bili prvosveštenici većine kultova, u Egiptu su postojala isključivo ženski sveštenečki položaji koji su bli nasledni po ženskoj liniji. U ptolemejskom Egiptu neke sveštenice kultova posvećenih ptolemejskim kraljicama, poput *kanefore* (one koja nosi zlatnu korpu) za Arsinoe II Filadelf, *atlofore* (one koja nosi nagradu) za Bereniku II, sveštenica Arsinoe Filopator i *stefanofore* (one koja nosi venac) za

⁶ Isto, 127-8.

⁷ S. B. Pomeroy, *Women in Roman Egypt. A Preliminary Study based on Papyri*, ANRW 10.1, 722; cf. K. Hopkins, *Brother-Sister Marriage in Roman Egypt*, CSSH 22/3 (1980), 303-354.

⁸ B. Anagnostou-Canas, *La femme devant la justice provinciale dans l'Egypte romaine*, *Revue historique de droit français et étranger* 62 (1984), 343-345.

⁹ H. C. Youtie, *ΑΙΙΑ ΤΟΡΕΣ: law vs. custom in Roman Egypt*, *Le monde grec. Hommages a Claire Preaux* (ed. J. Bingen, G. Cambier, G. Nachtergaele), Brussels, 1975, 723-740.

Kleopatru III su i eponimni službenici.¹⁰ Najveći broj žena je služio u ovim kultovima, što se dolaskom Rimljana promenilo, jer rimski carski kult nije dodeljivao ženama neku posebnu ulogu.

Etnička, lingvistička i kulturna složenost Egipta ne dopušta utvrđivanje koliko su žene, kako u selima tako i gradovima Egipta, znale i koristile grčki jezik. Ostaje otvoreno pitanje i da li je pismenost žena bila veća tokom helenističkog ili rimskog perioda.¹¹ Posvedočen je manji broj ženskih pisama iz helenističkog perioda, ali su ona uglavnom duža i bolje napisana.¹² Stiče se utisak da je tokom rimskog perioda više žena sticalo obrazovanje, ali samo ono najosnovnije. U papirusima se na nekoliko mesta javljaju žene učitelji,¹³ ali nepismene žene su i dalje bile normativ i njihova uloga u porodici i društvu bila je više vezana za domaćinstvo i mnogo pasivnija nego uloga muškarca. Pismenost nije imala uticaja na pravnu sposobnost žene.

U faraonskom Egiptu ženama nije bio potreban staratelj u pravnim poslovima. Takođe, po jevrejskim zakonima ni Jevrejkama nije bio potreban *kyrios*. Postoji i mišljenje da su se žene iz drugih krajeva grčkog sveta početkom helenističkog perioda lakše asimilovale u egipatsko društvo i deo svojih dokumenata sastavljale na demotskom, čime su se po egipatskim zakonima bile u povoljnijem pravnom i ekonomskom položaju.¹⁴ To bi pre svega važilo za Grkinje koje su se udavale za Egipćane i potpuno prihvale egipatske običaje, ali svakako bi trebalo imati rezervu jer grčko ime ne označava obavezno

¹⁰ S. B. Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt from Alexander to Cleopatra*, Detroit, 1990, 55-58; H. Harrauer, *Die Frau in Religion und Magie*, H. Froschauer, H. Harrauer, *Emanzipation am Nil. Frauleben und Frauenrecht in den Papyri*, Wien, 2005, 51.

¹¹ R. Cribiore, *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton, 2001, 77 n. 10; cf. S. B. Pomeroy, *Women in Roman Egypt. A Preliminary Study based on Papyri*, ANRW 10.1, 721

¹² O ovoj temi najnovije R. S. Bagnal, R. Cribiore, *Women's Letters from Ancient Egypt 300 BC-AD 800*, Ann Arbor, 2005. (non vidi).

¹³ Cf. PSI I 94; P. Mich II 123r; P. Mil. Vogl. II 76; P. Kron. 16.

¹⁴ C. Lâda, *Immigrant Women in Hellenistic Egypt: The Evidence of Ethnic Designations*, H. Melaerts and L. Mooren (eds.), *Le Rôle et le Statut de la Femme en Égypte Hellénistique, Romaine et Byzantine*, Proceedings of the International Colloquium held in Brussels and Leuven, 27-29 September 1997 (*Studia Hellenistica* 37), Peeters, 2002, 182.

i etničko poreklo. Zaista se javlja znatno manji broj žena ne-Egipćanki u dokumentima u odnosu na muškarce, no znatno manje žena se i doselilo. Osim toga, žene su u potpunosti isključene iz vojske i administracije ptolemejske države i samim tim one nisu osećale gotovo nikakav društveni pritisak da zadrže ili prihvate helenizaciju.¹⁵ U ptolemejskom periodu pravno delovanje žena je ograničeno i uslovljeno postavljanjem staratelja. Međutim, posvedočeni su izuzeci, poput jednog iz 142. godine pre n. e. kada je majka bila pravni staratelj sinu,¹⁶ što je dozvoljeno po egipatskom pravu ali ne i grčkom. Rimske građanke u Egiptu su podlegale rimskom pravu, kao i u ostalim delovima carstva. Udavale su se u skladu sa *lex Iulia* i morale su imati pravnog staratelja u svakoj situaciji, iako je postojala mogućnost pravne nezavisnosti žene putem *ius III liberorum*. Ukoliko žena nema tutora, prefekt Egipta ili, u nekim slučajevima, egzeget, imenovali bi nekoga.¹⁷ Osim toga, kako Bagnall zaključuje, negde od 300. godine n. e. sve je više ugovora u kojima se navodi da je žena bez tutora, ali da je njen muž prisutan.¹⁸ Žene su se neretko obraćale provincijskoj upravi u vezi kako imovinskog, tako i krivičnog prava. Sačuvane peticije upućene različitim službenicima svedoče i o čestim fizičkim napadima na žene, posebno opasnim po trudnice.¹⁹

U ptolemejskom i rimskom Egiptu postojalo je nekoliko karakterističnih ženskih zanimanja. Žene su pripremale i prodavale hranu, kao i pivo ili vino. U pitanju su poslovi koji su se radili kod kuće, čak i kada je država, na primer, preuzela kontrolu nad spravljanjem piva.²⁰ Osim toga, žene su se bavile tkanjem. Tkački posao je bio prvenstveno razvijen u seoskim domaćinstvima i žene su tu igrale značajnu ulogu, iako su najčešće bile manje plaćene. Odeća se uglavnom pravila od vune i lana i žene su namotavale predivo kod

¹⁵ Isto, 183.

¹⁶ SB XVI 12720.

¹⁷ B. Anagnostou-Canas, La femme devant la justice provinciale dans l'Egypte romaine, *Revue historique de droit français et étranger* 62 (1984), 341.

¹⁸ R. S. Bagnall, Women, Law and Social Realities in Late Antiquity: A Review Article, *BASP* 32 (1995), 76.

¹⁹ Cf. S. Adam, La femme enceinte dans les papyrus, *Anagenesis* 3 (1983), 9-19.

²⁰ S. B. Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt from Alexander to Cleopatra*, Detroit, 1990, 163.

kuće, a samo tkanje se odvijalo u radionicama. Sačuvani su brojni ugovori za učenje zanata, ali pretežno za robinje. Posvedočena su samo tri ugovora u kojima se slobodne devojčice šalju da izuče zanat,²¹ iako se može pretpostaviti da su mnoge zanat učile u kućama. Ostali ženski poslovi koji se javljaju u dokumentima su prostitutke ili igračice i sviračice na flauti. Prostitutke se pominju u ptolemejskim cenzusima,²² a u rimsko vreme posvedočen je i porez za prostitutke.²³ Postojali su svakako i izuzeci, kao što je jedna žena koja je prikupljala porez²⁴ ili jedna čuvarica kamila.²⁵ Zanimanje koje nije zahtevalo nikakvo školovanje i gde je jedini preduslov bio da je žena rodila dete i imala mleka bio je poziv dojilje. Razlozi za iznajmljivanje dojilje bili su raznoliki: smrt na porođaju ili bolest majke, a možda je u pitanju bila i nezainteresovanost za dete ili neznanje, taština ili pomodarstvo, verovanje da će dojenje psihički i fizički nepovoljno uticati na majku.

Gotovo svi istraživači se slažu u tome da je položaj žena u helenističkom Egiptu bio mnogo bolji nego u klasičnom grčkom periodu i da se u periodu rimske vlasti nastavio proces širenja ženskih prava. Žene i kćerke su svakodnevno vodile domaćinstvo, nadgledale pripremanje hrane, pekle hleb, donosile vodu sa bunara, tkale odeću i vodile svoj život okružene prijateljicama i ženama iz susedstva. Iako postoje i drugačija gledišta, većina pisama na papirusima pokazuje veliku privrženost porodici čiji je stub bila žena/majka. Sačuvani tekstovi pokazuju krajnosti od stereotipa o slaboj i bespomoćnoj ženi do seksualno moćnih i agresivnih žena, i daju sliku onoga što nova papirologija naziva «being female».

²¹ Cf. P. van Minnen, *Did Ancient Women Learn a Trade Outside the Home?*, ZPE 123 (1998), 201-203.

²² P. Count 3.91.

²³ O. Edfou 171, P. Lond. inv. 1562v.; R. S. Bagnall, *The Prostitute Tax in Roman Egypt*, BASP 28 (1991), 5-12; cf. T. A. J. McGinn, *Prostitution, Sexuality and the Law in Ancient Rome*, Oxford, 2006.

²⁴ P. J. Sijpesteijn, *A Female Tax Collector*, ZPE 61 (1985), 71-73.

²⁵ P. Aberd 30 (non vidi); cf. J. Rowlandson (ed.), *Women and Society in Greek and Roman Egypt: A Sourcebook*, Cambridge, 1998, 273-274.

SADRŽAJ

Predgovor	5
Uvod	7
O izvorima i istoriografiji	11
Dojilje starog Istoka i faraonskog Egipta	19
Položaj žena u helenističkom i rimskom Egiptu	25
Antički lekari o dojiljama	31
Kontracepcija	39
Prelazak na čvrstu hranu	44
Pravni aspekti ugovora o dojenju	49
Dužina dojenja	57
Plaćanje	58
Pravne odredbe	60
Kazne	68
Pravni položaj deteta.	75
Izlaganje dece	77
Pravni položaj dojilje	84
Ko unajmljuje dojilje?	87
Zašto su žene radile kao dojilje?	89
Drugi dokumenti u kojima se pominje dojenje	93
Registri iz Tebtunisa	95
Zaključak	103
Summary	109
Spisak skraćenica	110
Izdanja papirusa	111
Izvori	115
Literatura	119
Lista ilustracija	123